

СПОКУСА «ГІПНОТИЧНОЇ» БЛИЗЬКОСТІ СПОРІДНЕНИХ МОВ

Стаття порушує проблеми адекватності російсько-українського перекладу. Автором запропоновано тлумачення лінгвокультурного перекладу у контексті міжкультурної комунікації.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, російсько-українські еквіваленти перекладу.

Різні мови – це аж ніяк не відмінні позначення тих самих речей, а різні їх бачення (В. фон Гумбольдт)

Вивчення крос-культурної інтеракції, зокрема проблемних аспектів міжкультурного перекладу, є на сьогодні вкрай перспективним напрямком досліджень як у практичному, так і теоретичному плані. Більшість напрацювань, що стосуються питань комунікативних ускладнень між представниками різних культур, належать американським і західноєвропейським ученим (А. Вежицька, В. Волкан, С. Кітаяма, М. Коул, Г. Маркус, Е. Холл, Г. Хофстед). На жаль, стан наукової дослідженості означеної проблеми, зокрема механізмів утворення культурологічних лакун під час взаємодії близькоспоріднених мов, є недостатнім, навіть попри значне збільшення кількості публікацій, присвячених різноманітним проблемам міжкультурної комунікації (Ф. С. Бацевич, Д. Б. Гудков, П. М. Донець, В. В. Жайворонок, О. П. Садохін, В. В. Сафонова, С. Г. Тер-Мінасова, В. П. Фурманова тощо). Попри те, що реалії сьогодення засвідчують розквіт перекладознавства, а теоретична думка в цій галузі плідно й активно підживлює перекладацьку практику, дискусії навколо можливостей адекватного перекладу не вщухають віддавна (праці Л. Бархударова, А. Білецького, Ю. Жлуктенка, Р. Зорівчак, В. Комісарова, Р. Міньяр-Белоручева, А. Райхштейн, Я. Рецкера).

Метою статті є обґрунтування російсько-українського перекладу як комплексної лінгвокультурної категорії, а завданням дослідження: з-поміж основних дослідницьких підходів у розумінні феномену «переклад» – лінгвістичного, психологічного, лінгвопрагматичного, соціолінгвістичного – виокремити саме культурологічний аспект двомовної комунікації.

В усі часи існувала невдоволеність художнім перекладом оригінальних творів, яка, у свою чергу, спрямовувала дослідників, спонукуваних бажанням досягти єдності у формі і змісті, до пошуку різних способів трансляції – від буквального, дослівного до вільного, описового перекладу – переказу. В інтерпретації наукової проблеми щодо можливостей здійснення адекватного перекладу чітко простежуються два полюси, сфокусовані довкола тези: Чи будь що, що може бути висловлене однією мовою, може бути коректно перекладено засобами будь-якої іншої мови? та Чи все, що може бути висловленим в одній

мові, може бути коректно перекладено засобами будь-якої іншої мови? Відповіді, відповідно, ранжуються у широкому діапазоні – від абсолютного «так» (визнання універсального перекладу), до абсолютного «ні» (заперечення можливостей адекватного перекладу). Інакше кажучи: зміст оригінального твору можна максимально точно відтворити засобами цільової мови, але це не стосується форми вираження, здебільшого форма оригіналу залишається невітвореною вповні. З нашого погляду, в цьому сенсі порушена проблема споріднена зі споконвічними дискусіями з приводу досконалої синонімії, оточеної сперечаннями щодо можливостей існування двох слів (чи висловлювань), які б передавали одне і те ж саме значення.

Слід звернути увагу на той факт, що зіставлення мовних систем близькоспоріднених мов є значно складнішим, аніж порівняння мов, які не належать до однієї групи. І в цьому сенсі набагато легше помітити і значні культурні відмінності (напр., мова і культура Японії, африканських і південноамериканських етносів), ніж схопити лінгвістичні тонкощі і нюанси генетично споріднених мов і культур. Проф. М. Феллер наводить цікаві спостереження щодо перекладів українською мовою російських дієслів, зокрема «привести» українською потлумачено двома способами: до добра – «приводити», а до лиха – «призводити». Науковець доходить висновку, що різниця в мотивації певних лексем полягає в тому, що для українського світобачення характерним є «життєвіше, більш прагматичне ставлення, тоді як для російського – абстрактно-наукове, бюрократичне» [12, 23]. (Можемо простежити це на прикладах таких перекладах, як «гражданин» – «громадянин», «больница» – «лікарня», «праздник» – «свято», «завалинка» – «призьба» і т. под.). Цікавими є і міркування П. Мовчана, пов'язані із проблематикою деформування рідномовної ментальності [7]. Автор, виходячи з досліджень учених-генетиків, стверджує, що чуття рідної мови належить до спадкової інформації і закладено в генах. Порушення рідномовного коду, приміром, унаслідок незбалансованої мовної ситуації призводить до поступового зруйнування генетичної структури людини. Хоча ця теза науковця виглядає провокаційною і дискусійною, досвід багатьох країн світу (Франція, Германия, Ізраїль), які всіляко протидіють англomовним вторгненням у національний інформаційний простір, доводить те, що вона не позбавлена й певної раціональності.

Як справедливо зауважує Н. Н. Трошина, «у процесі міжкультурної комунікації поширеними є випадки такої парадоксальної ситуації: перебої відбуваються тим імовірніше, чим ближчими є культури одна до іншої (в суто мовному відношенні), тобто при значній (але не повній) спільності культурем (соціокультурних правил мовленнєвої поведінки) і біхевіорем (реалізації культурем)» [10, 61]. Отже, переклад з мов, які перебувають у найбільшій спорідненій близькості, доконче потребує встановлення усіх найдрібніших нюансів їхньої спільності та відмінностей. У близькоспоріднених мовах, як ми вже пересвідчилися, гіпноз максимальної схожості фактично відтінює ледь помітні розбіжності і перекладацька необачність (коли враховується спорідненість й ігнорується відмінність) призводить до ілюзорної легкості, яка,

зі свого боку – до прикрих невдач. Пор.: рос. «*щепетильный*» перекладається українською як «*дріб'язковий*», «*педантичний*», «*делікатний*», «*скрупульозний*», водночас жоден із варіантів не є семантично адекватним і кожен має свій власний еквівалент в російській мові. Тут саме йдеться про те, що словникова відповідність двох лексем (на мові оригіналу і перекладу) часто не спрацьовує, оскільки кожна з лексем насичена своїм індивідуальним, національно маркованим, конотативним значенням. Априорі зрозуміло, що незалежно від того, яким чином вона використана (як однозначний термін або багатозначне слово), може виявити три рівні семантики: загальну (словникову), конотативну (текстову), індивідуально-авторську (асоціативну). Не випадково, навіть у перекладеному, майже літературно досконалому тексті, чутливий до мови читач відстежить ледь помітні стилістичні огріхи.

При перекладі з близькоспорідненої мови, часто прагнучи зберегти правильність оригіналу, копіюючи зовнішню схожість словника і фразеології, перекладач удається до буквального «перемальовування» конструкції. Але як підтверджує практика, переклад зі спорідненої мови не потребує «механічних перенесень», а пояснюється це тим, що в новому мовленнєвому оточенні слово, за звичай, набуває нових відтінків. Таку специфічну складність, як і «оманливу близькість» доволі важко здолати, а отже, виникає реальне відчуття неперекладності. Найяскравіше це виявляється у пошуках відповідних українських еквівалентів до російських фразеологічних одиниць (напр., «*задним умом крепок*» – «*мудрий по шкоді*», «*очертя голову*» – «*на відчай душі*», «*нет дыма без огня*» – «*де верба, там і вода*»), що, у свою чергу, ставить під сумнів можливість адекватного перекладу фразеологізмів. Саме вони, як відомо, акумулюють історичне минуле, звичаї, традиції, вірування, світосприйняття народу, а відтак є утіленням етнокультури й національного колориту мови.

Розбіжності ціннісної орієнтації російської та української лінгвостільності простежуємо навіть у випадках, коли здавалося б спільні денотати набувають виразної національно-культурної конотації. Попри схоже змістове наповнення лексем «*женщина*» і «*жінка*», маємо абсолютно не тотожні уявлення про поведінкові стереотипи представниць жіночої статі. Так, українська жінка споконвіку мала набагато більше прав, аніж її російська сусідка: право вибирати собі чоловіка, право на особисте майно, нести повну відповідальність за економічну спроможність і сплату податків у разі смерті чоловіка. Натомість російська жінка протягом тривалого періоду історії перебувала в суцільній залежності від свого чоловіка. Зокрема, аналізуючи паремійний фонд обох мов, у якому збережено багатомірові уявлення про національні стереотипи, пересвідчуємося в тому, що в переважній більшості паремії повчають росіянок виключно хитрощам керування своїм чоловіком: «*Муж голова, жена – шея: куда захочу, туда и поворачу; Жена мужа не бьет, а под свой нрав ведет; У хорошей жены и плохой муж будет молодцом*». Прислів'я також свідчить і про нерівноправність жінки та чоловіка: «*Птица крыльями сильна, жена мужем красна; Муженек хоть всего с кулачок, да за мужниной спиной не сижу сиротой; Стерпится – слобится*». До речі, щодо останнього, то слід нагадати, що російські жінки доволі часто виходили заміж, жодного разу не побачивши в

очі нареченого, – весілля влаштовувалося через сваху. Водночас незалежні українські дівчата майже завжди на власний розсуд і за особистим уподобанням могли подати нареченому рушники, або ж піднести молодому гарбуза чи макогона. Окрім того, в Україні досить поширеним був звичай «сватання дівчини», що зберігся аж до XVIII ст., тоді як в інших країнах він зник ще за середньовіччя. Полягав цей звичай у тім, що дівчина сама могла запропонувати «хлопцеві руку, не заручаючись його згодою, причому їй дуже рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя на його дім» [11, 172]. Українські прислів'я навчають саме чоловіка, а не дружину, шанувати, берегти й опікуватися своєю половинкою: *«І в лиху годину не кидай дружину; Жінка за три кути хату держить, а чоловік за один; Не потрібен клад, якщо у чоловіка з дружиною лад»*.

Мовна семантика містить два класи значень: значення слів (лексична семантика) і значення граматичних форм і конструкцій (граматична семантика). У процесах відбиття світу у свідомості людей лексичні значення посідають проміжне місце між уявленнями, як формою наочно-образного знання, та поняттями, як формою абстрактно-логічного мислення. Відповідно, перекладаючи граматичні форми, ми оперуємо з одиницями більш високого рівня абстракції, адже граматичні значення – це значення далекі від реальної дійсності, значення, які відображають відношення між формами слів, види зв'язку між словами в реченні тощо. Переклад і граматична семантика перебувають у дуже непростих стосунках. Відзначимо кілька важливих, на нашу думку, моментів. Так, у дослідженні явищ мови граматистів передовсім цікавлять інваріантні (усталені) значення, тоді як при перекладі більш важливою є конкретна ситуація. У центрі уваги порівняльної граматики завжди є граматичні відмінності, увага перекладача сфокусована на тонкощах, окремих нюансах смислових і стилістичних розбіжностей. При зіставленні явищ споріднених мов граматики звично констатує наявність або відсутність еквівалента в іншій мові, завдання перекладу полягає в тому, щоб відшукати вдалий спосіб передавання певної граматичної конструкції засобами цільової мови, відшукати еквівалентне формальне вираження певного змісту. Якнайкраще такі випадки ілюструють переклади російських дієприкметників українською мовою, коли, аби уникнути надлишкового обтяження тексту описовими конструкціями, перекладач або вибирає суфіксальне відтворення (*«наболевший»* – *«наболілий»*, *«исследуемый»* – *«досліджуваний»*), або замінює їх дієприслівником (*«усиливающийся ветер»* – *«посилиючись вітер»*).

Таким чином, процес перекладу неминує пов'язаний із переходом в іншу систему знаків, «оскільки інформація не існує поза її носіями і кодом, доступ до смислу повідомлюваного можливий через розшифрування коду» [2, 98]. Цілком помилково вважати, що адекватна комунікація є можливою лише в тому випадку, коли комуніканти володіють спільним кодом. Схожого розуміння вербальних знаків виявляється недостатньо для комунікації, необхідна їй спільність значень, асоціацій і конотацій цих знаків, детермінована позакодовим знаннями комунікантів. Ми приєднуємося до думки Є. Ф. Тарасова, який вважає, що саме «спільність осягненої культури... визначає спільність свідомості комунікантів, яка... забезпечує можливість знакового спілкування» [9, 10].

Оволодіння лише мовним кодом виявляється недостатнім, адже необхідно оволодіти також і соціокультурним кодом етноспільноти, мовою якої здійснюється комунікація, тими значеннями й уявленнями, що зберігаються в її когнітивній базі. Таким чином, питання адекватності близькоспорідненого перекладу пов'язані із розглядом його як процесу не лише міжмовної, а й міжкультурної інтеракції. Ефективна мовна взаємодія між представниками різних культур є неможливою без урахування так званих фонових знань – спільних для однієї етнолінгвокультурної спільноти й імпліцитно втілених у мовних одиницях різного гатунку. Справедливі міркування В. І. Карасика про те, що «мовні знання виявляють різні шаблі семіотичної глибини у процесі спілкування: від мінімального «найближчого значення слова» до широкого культурно-історичного тла, пов'язаного із «подальшим значенням слова» [3, 90], якнайпереконливіше спростовують ілюзію ніби значення споріднених мов є однаковим, а різниця полягає переважно у формах вираження цих значень.

Лакунізація специфічних ділянок поля культури є надзвичайно цікавим явищем, помітним під час перекладу, і яке пов'язане із процесами пізнання людиною об'єктивної реальності. Головною особливістю лакуни є те, що вона бере безпосередню участь у процесах вербальної категоризації світу: в одних випадках такі прогалини зумовлені істотними відмінностями національних культур, в інших – тим, що одній мові ніби неважливо розрізнявати те, що інша розрізняє (напр., українським «дівчинка» і «дівчина» відповідає одне англійське слово «girl»). Адже етнічна мова, як базовий код семіотичної системи будь-якої культури, адекватно обслуговує свою культуру (одностайна думка як лінгвістів, так і етнографів), надаючи в розпорядження мовців усі необхідні засоби для вираження *культурно значущих* понять.

У практиці міжкультурного перекладу означена проблема досить докладно висвітлена на матеріалі вивчення іноземної мови, запропоновано ефективні способи елімінації лакун у тексті, адресованому інокультурному реципієнтові, – заповнення і компенсація. Заповнення лакун здійснюється через синонімічні заміни, розгорнутий опис або тлумачення, дослівний переклад чи докладне коментування у вигляді відступів, посилянь, приміток. Сутність компенсації полягає у наступному: для подолання національно-специфічних бар'єрів під час контакту двох культур, тобто для полегшення розуміння того чи іншого фрагменту національно забарвленого шару лексики культури-етимона, в текст у тій чи іншій формі вводять фрагмент культури – реципієнта [8, 10–12]. Як бачимо, компенсація дефіциту фонових знань шляхом заповнення культурологічних лакун чи ще складнішою ідеокультурною адаптацією тексту певним чином мінімізує розбіжності тексту-оригіналу і тексту-перекладу, а також указує на рівень складності трансляції смислу тексту під час перекладу. Зокрема останній ми пропонуємо означити терміном «*індекс культурологічної лакунізації*», що ймовірно, варіюється залежно від того, які мови і культури взаємодіють, споріднені чи ні.

Зрештою, у системі координат сучасної лінгвопрагматики майстерний переклад – той, який відтворює образ світу етносу, важливого елементу етнокультурної традиції, що викристалізовується навколо центральної зони

культури [5]. Як відзначають провідні культурологи, етно- і психолінгвісти (В. В. Жайворонок, О. О. Леонтьєв, Ю. М. Лотман, В. А. Маслова, Ю. О. Сорокін, М. І. Толстой та ін.), кожна культура має свою модель (образ) світу, осягнути яку не завжди легко, бо саме через звичку людина не помічає культурної моделі світу, втіленої у рідній мові, користуючись нею як єдиною даниною. Розмірковуємо про іншу культуру в термінах своєї національної культури, доходимо висновків про чужу мову, оперуючи категоріями рідної. Не випадково, будучи закутими в моделі власної етнокультури, ми не спроможні це щось «ніби відсутнє» відшукати, допоки не перетнемо меж іншої лінгвокультурної спільноти, не оволодіємо іншою мовною картиною світу. «Спілкування, комунікація – це у свою чергу ніщо інше як внесення тієї чи іншої корекції в образ світу співрозмовника <...> відповідно, засвоєння нової мови є переходом на новий образ світу, необхідний для взаємопорозуміння та співпраці з носіями цієї іншої мови й іншої культури. Для того, щоб мова могла слугувати засобом спілкування, за нею повинно стояти спільне або схоже розуміння дійсності, і навпаки: єдність розуміння реальності і єдність та узгодженість дій у ній – передумови адекватного спілкування» [4, 155].

В умовах поліетнічного мовного середовища насамперед йдеться про так званий природний білінгвізм у використанні другої мови, якою мовець володіє, або гірше, ніж рідною, або нечасто користується у мовленнєвій практиці. Білінгвізм як здатність людини використовувати у спілкуванні дві мови, само собою зрозуміло, є умовою перекладацької діяльності. Однак сам по собі білінгвізм ще не є запорукою здібності до перекладу. Можливо володіти близькоспорідненою мовою, непогано розмовляти й досить легко викладати думки у письмовій формі і водночас зазнавати значних труднощів при переході з російської мови на українську чи навпаки, у таких випадках ідеться передовсім про недостатню або абсолютну несформованість таких складових механізму білінгвізму, як навичка перемикування й навичка девербалізації. Відтак завдяки, «гіпнотичній», ілюзорній близькості споріднених мов на рівні лексики граматики, а ймовірно, і через те, що носії мови ще зі школи звикають до безперекладного методу навчання, в них, так само, як і у вчителів, створюється хибне уявлення ніби вміння і навички перекладацької діяльності сформуються самі по собі. Однак перекладацька практика засвідчує, що найбільші труднощі міжкультурної інтеракції складають: етнофраземи, концептосфера власних назв, які стали фактами національної культури, безеквівалентна і фонова лексика, паремії, різного роду алегорії, натяки, алюзії, мовленнєві кліше, порівняння й метафори, образна специфіка яких, попри генетичну спорідненість мов, передається відмінними засобами. Тому все ж таки доводиться визнавати, що «вміння перекладати – це мистецтво, а не наука і це мистецтво ґрунтується на досвіді, а не на певних правилах» [1, 121]. Додамо, що близькість мов зовсім не рятує білінгва від помилок і огріхів, а швидше навпаки, змушує його виявляти мовленнєву гнучкість, творчий підхід, привчає до постійного користування словниковими джерелами.

Сумуючи викладене, зокрема відзначимо таке: а) переклад як лінгвокультурна категорія слугує не лише засобом семантизації і контролю

розуміння межі семантичного поля й асоціативних зв'язків лексеми, але й ураховує лексичну сполучуваність і синтаксичну валентність, і що більш важливо, має культурно-пізнавальне значення; б) завдяки перекладу у білінгва виробляються стійкі навички уважного ставлення до мовної форми як засобу вираження змісту, адже потреба вибору влучного еквівалента формує здібність до абстрактно-логічного мислення, до аналізу нюансів у лексико-граматичних системах порівнюваних мов; в) етнічна мова накладає певні корективи на сприйняття та пізнання, інтерпретацію дійсності; все посилюється впливом не тільки самої мови, але й акультурацією, соціалізацією, що відбувається у межах однієї етнокультури, та вельми рідко – у межах одночасно двох, хоча і генетично споріднених національних культур; г) оскільки умови буття різних етносів завжди відрізнятимуться одна від іншої, тому вербальна комунікація, осягнення за допомогою мови довкілля варіюватимуться від народу до народу. У такому сенсі слід розуміти думку видатного німецького лінгвіста, подану нами в епіграфі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕк, 1997. – 224 с.
2. Дубровский Д. И. Расшифровка кодов (методологические аспекты проблемы) // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 87-100.
3. Карасик В. И. Языковой круг. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Леонтьев А. А. Психолингвистика // Тенденции развития психолингвистики. – М.: Наука, 1989. – С. 144-155.
5. Лурье С. В. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 360 с.
6. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Шевчук С. В. Російсько-український і українсько-російський словник: Відмінна лексика. – К.: Вища школа, 1992. – 255 с.
7. Мовчан П. Мова – явище космічне // Урок української. – 2004. – № 3. – С. 56-58.
8. Сорокин Ю. А., Марковина И. Ю. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность // Этнопсихолингвистика. – М.: Наука, 1988. – С. 5-19.
9. Тарасов Е. Ф. Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М.: Ин-т яз. РАН, 1993. – 174 с.
10. Трошина Н. Н. Лингвистические аспекты межкультурной коммуникации // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров / Березин Ф. М. – М., 2000. – С. 56-67.
11. Українська минушина / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с. 12. Феллер М. Наодинці зі словником // Дивослово. – 2004. – № 1. – С. 23-26.

The article focuses on the problem of adequate Russian–Ukrainian translation. Modern approaches to interpretation of cultural translation is offered in context of intercultural communication.

Key words: intercultural communication, Russian–Ukrainian translator's equivalents.